

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ СОЦІОЛОГІЇ

УДК 316.422:027.555

ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО: РЕНЕСАНС ІДЕЇ ТА НОВІТНІ ПРАКТИКИ

Герасіна Людмила Миколаївна – доктор соціологічних наук, професор, професор кафедри соціології та політології Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, м. Харків;

Погрібна Вікторія Леонідівна - доктор соціологічних наук, професор, професор кафедри соціології та політології Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, м. Харків

У статті розкривається природа громадянського суспільства як результату історичного визрівання економічних, соціально-класових, політичних, духовних умов життя, що сприяють вільній діяльності та реалізації приватних інтересів людей, їхніх природних прав і свобод. Зазначається, що його мета, принципи і результати громадських практик завжди ліберально орієнтовані та демократичні. Громадянські практики розглядаються як систематичні та постійно відтворювані дії різних соціальних суб'єктів у публічній сфері, які є формою реалізації їхніх інтересів і здатні позитивно та/або негативно впливати на чинні соціальні та політичні інститути суспільства. Доводиться, що структурними факторами, які сприяють формуванню новітніх практик громадянської участі, є підвищення освітнього рівня населення; розвиток суспільних комунікацій; активізація політичних протестних настроїв, що залучають громадян у соціальні об'єднання. Зростання громадських ініціатив і нових самодіяльних практик є реальним механізмом соціального контролю за діяльністю влади.

Ключові слова: громадянське суспільство, демократичний соціум, соціальна свобода, громадянська активність, громадянська участь.

В статье раскрывается природа гражданского общества как результата исторического вызревания экономических, социально-классовых, политических, духовных условий жизни, способствующих свободной деятельности и реализации частных интересов людей, их естественных прав и свобод. Указывается, что его цель, принципы и результаты гражданских практик всегда либерально ориентированы и демократичны. Гражданские практики рассматриваются как систематические и постоянно воспроизводимые действия различных социальных субъектов в публичной сфере, которые выступают формой реализации их интересов и способны позитивно и/или негативно влиять на действующие социальные и политические институты общества. Доказывается, что структурными факторами, способствующими формированию новых практик гражданского участия, являются повышение образовательного уровня населения, развитие социальных коммуникаций, активизация политических протестных настроений, которые привлекают граждан в социальные объединения. Рост общественных инициатив и новых самодельных практик является реальным механизмом социального контроля деятельности власти.

Ключевые слова: гражданское общество, демократический социум, социальная свобода, гражданская активность, гражданское участие.

This article reveals the nature of civil society as a result of the historical maturation of economic, social class, political and spiritual living conditions that promote free activities and realization of private interests of people, their natural rights and freedoms. It says that its purpose, principles and results of activity-oriented practices always liberal and democratic. Civil practice considered as systematic consistently reproducible action of various social actors in the public sphere, which is a form of realization of their interests and capable of positively and / or negatively affect the existing social and political institutions of society. Proved that structural factors that contribute to the formation of new practices of civic participation is to increase the educational level of the population; development of social communications; intensification of political dissent, involving citizens in social associations. The growth of community initiatives and new amateur practices is a real mechanism of social control over the activities of power.

Keywords: civil society, democratic society, social freedom, civic engagement, civic participation.

У наш час помітно ускладнилася взаємодія суспільства, особистості та держави. За умов сучасної кризи політичних і соціальних інститутів людина має виступати не тільки творцем матеріальних і духовних цінностей, але й активним захисником громадянських прав і свобод, суб'єктом соціального контролю та соціального управління. Необхідні умови для самовизначення і самореалізації особистості виникають у громадянському суспільстві, де відбувається її становлення як відповідального члена соціуму, свідомого учасника групової активності та більш масштабних соціально-політичних процесів.

Особлива роль у науковому дискурсі щодо феномену громадянського суспільства належить соціологічній та політологічній парадигмі, де розкриваються сутність, форми і способи функціонування громадянського суспільства як суб'єкта соціально-політичної дії (Г. Гегель, М.Вебер та ін.). Цілісна картина генезису та розвитку громадянського суспільства представлена в працях таких сучасних науковців, як М. Михальченко, М. Матузов, Ю. Резнік, С. Франк, Л. Мамут, А. Колодій, Л. Герасіна, В. Погрібна, М. Требін, О. Орлова та ін. (див.: [1]).

Безумовно, громадянське суспільство не виникає миттєво за волею «верхів» чи за бажанням соціальних «низів»; його формування є результатом тривалого розвитку цивілізації й культури правового типу, відповідає розвинутому стану демократичного соціуму. Отже, за своєю природою громадянське суспільство – це результат історичного визрівання економічних, соціально-станових, політичних, духовно-моральних умов життя особливого типу, які сприяють вільній діяльності та реалізації, передусім приватних інтересів громадян, їхніх природних прав і свобод. Квінтесенція цієї ідеї була сформульована Г. Ф. Гегелем: «У громадянському суспільстві кожен сам собі мета, все інше для нього ніщо. Але без співвідношення з іншими він не може досягнути своїх цілей у всьому їхньому обсязі...» [2, с. 228].

Синтезуючи більшість сучасних трактувань громадянського суспільства, можна стверджувати, що це консолідована спільнота людей, яка формується і розвивається у демократичних державах; вона представлена сукупністю недержавних відносин (економічних, соціальних, політичних, етнічних, духовно-культурних, конфесійних, правових, інформаційних, організаційних тощо) та мережею добровільно створених у різних сферах життєдіяльності позадержавних структур – об'єднань, організацій, спілок, асоціацій, клубів, центрів, фондів та ін. [3, с. 58].

Можна погодитись із дослідниками, які вважають, що громадянське суспільство не слід трактувати як опонента держави, або наполягати на їхній абсолютній незалежності; адже це взаємопов'язані соціально-правові явища, своєрідний тандем, де провідна роль належить громадянам, які виступають головним джерелом державності. «Громадянське суспільство і держава, - підкреслює Л. Мамут, - взаємозалежні соціальні величини..., у рівній мірі необхідні одне одному... І зв'язок між ними – це зв'язок взаємодоповнення» [4, с. 101]. Безперечно, держава здійснює суттєвий вплив на громадянське суспільство, але його слід співставляти зі специфікою культури соціуму, характером соціальних зв'язків та рівнем їхньої зрілості.

Визнаючи громадянське суспільство масштабною соціальною системою, яка саморегулюється, слід підкреслити, що її головним компонентом є «люди-відносини». Звідси, мета існування громадянського суспільства полягає в досягненні свободи – умови і способу самоіснування людини як активного та повноправного члена співтовариства, «рівного серед рівних», здатного визначати ціннісні орієнтири і здійснювати різноманітні інтереси згідно тих норм і правил, що встановлені в соціумі. Стосовно громадянського суспільства сучасної України, то його ціллю виступає декларування і захист невід'ємних прав і свобод особистості, забезпечення її природних і соціальних потреб та інтересів, що прямо корелює з конституційно проголошеною метою суверенної, демократичної Української держави.

Найбільш суттєві принципи зрілого громадянського суспільства історично склалися як його засадничі ідеї, що потребують відродження (ренесансу) у посткризових умовах:

- по-перше, економічна свобода, багатоманітність форм власності та ринкові відносини;
- по-друге, безумовне визнання і забезпечення природних прав людини і громадянина, що передбачає рівність усіх перед законом;
- по-третє, відкритість та саморегуляція;
- по-четверте, розвиток демократії як політичний ідеал і механізм життєдіяльності системи;
- по-п'яте, наявність правової держави, яка ґрунтується на ідеях верховенства права, розподілу і взаємодії гілок влади та невтручання держави у приватне життя.

Зрештою, природу громадянського суспільства найчастіше інтерпретують у ліберальній парадигмі як вільне, плюралістичне, ринкове суспільство, де немає місця режиму особистого диктату над людьми і тоталітаризму, де поважають закон і мораль, принципи гуманізму та справедливості й де центральну позицію займає людина – громадянин і особистість [5, с. 335]. Результатом дієвих громадянських практик стає вдосконалення людини як рівноправного учасника консолідованого співтовариства, розвиток творчого і професійного потенціалу особистості, її відповідальність щодо своїх обов'язків і повага до прав інших¹.

У межах наукового дискурсу визначається декілька об'єктивних чинників, що генерують процес формування та удосконалення громадянського суспільства.

¹ В даній статті ми ще повернемося до ліберальної парадигми при аналізі природи громадянських практик.

Передусім це чинник наявності та статусу приватної власності в економічній системі певної країни. Саме приватна власність у різноманітні її конкретних форм є найбільш значущим інститутом демократичного громадянського суспільства, вона визначає рівень його розвитку та існування. Якщо у країні головні ресурси життєдіяльності «належать усім» (тобто нікому окремо), то в такому суспільстві немає свободи [6, с. 10]. Коли ж більша частина населення – приватні власники (і серед них є представники великого, середнього і малого бізнесу), або наймані працівники, що також мають прибуток від обігу власних накопичень, складається численний середній клас. Для нього приватна власність є головним засобом отримання доходів та основою сімейного добробуту; це, у свою чергу, забезпечує гідний і стабільний рівень життя всього суспільства.

Другим є соціально-економічний фактор, пов'язаний зі становленням ринкової економіки в державі. Демократичне суспільство передбачає, крім інших свобод, встановлення такої системи господарських відносин, яка діє за об'єктивними економічними законами конкурентної підприємницької діяльності. Головним інтегруючим важелем щодо громадянського суспільства є те, що протистояти «вільним законам ринку» поодиноці дуже важко, тому стали виникати різного роду об'єднання, кооперації, організації підприємців й інших господарюючих суб'єктів. Досвід показує, що найбільш ефективними виявляються колективні, скоординовані зусилля людей: об'єднань власників зі спільними інтересами: асоціації фермерів, юристів, інвесторів; спілки підприємців, банкірів, будівельників; профспілки бюджетних працівників; об'єднання домовласників тощо. Їхні представники можуть регулярно взаємодіяти з урядом чи відповідними комітетами парламенту, легітимно лобювати свої інтереси, домагаючись оптимізації умов функціонування власності, що належить членам цих організацій.

Нарешті, третій чинник – політичний. Він сприяє процесам суспільної консолідації свідомих громадян та полягає у розвитку демократії як суспільного ладу і політичної технології. Демократія у різних історичних форматах не тільки безпосередньо стимулює виникнення громадянського суспільства, але й сприяє ренесансу його цінностей і подальшій трансформації у найвищі форми громадянської спільності. Американський політолог Р. Даль визначив п'ять переваг (критеріїв) демократії, які безпосередньо спрямовані на повагу до людської гідності та зростання громадської єдності в суспільстві: 1) рятування від тиранії; політична рівність; 2) свобода самовизначення особистості; 3) дотримання прав і свобод людини; її моральна автономія; 4) можливість розвитку особистості; захист її головних інтересів і потреб; 5) прагнення миру і процвітання [7].

Сучасні розвинуті демократичні країни стратегічно налаштовані на задоволення людських прагнень та інтересів на високому рівні, але їхнє різноманіття настільки диференційоване, що урядам складно отримати щодо них повну інформацію. Звідси, одним із найважливіших завдань інституцій громадянського суспільства постає інформування держави про ті конкретні потреби й інтереси людей, задовольнити які можливо лише силами і за кошт самої держави. В Європі контакти держави з громадянами мають багато форм. Так, наприклад, члени громадських організацій офіційно входять до рад або комісій, що діють при парламенті чи уряді; вони виступають експертами-професіоналами, які мають цінну інформацію стосовно громадської думки щодо конкретних проблем розвитку території, громади, а інколи навіть самі стають депутатами представницьких органів влади. За власної ініціативи ці комісії можуть звернути увагу урядів на важливість і невідкладність вирішення назрілих проблем. Такі громадські ради діють у Франції, Австрії, Швеції, Фінляндії, Італії, Бельгії, Іспанії та інших країнах, істеблішмент яких вважає за доцільне враховувати думку громадськості щодо регулювання питань соціального, політичного й економічного характеру.

Важливо не тільки відзначити роль громадянського суспільства в реалізації принципів демократії, але й розкрити його функціональні можливості. Оскільки головна функція громадянського суспільства – найбільш повне задоволення матеріальних, соціальних і духовних потреб людей, її реалізація виявляє себе у забезпеченні соціальної свободи, демократичного державного управління, в існування громадської сфери політичної діяльності та публічних політичних дискусій. Вільний громадянин є основою громадянського суспільства, і соціальна свобода забезпечує можливості для творчої самореалізації потенціалу особистості.

Функціонування громадянського суспільства неможливо поза гласності й прозорості, а пов'язана з ними широка інформованість громадян дозволяє реально оцінювати політичну і господарську кон'юнктуру, розуміти соціальні проблеми і вживати необхідні заходи для їхнього вирішення. Зокрема, у Великій Британії вже багато років діє спеціальний державний орган – Комісія з добродійності, що реєструє численні благодійні організації і фонди країни, діяльність яких спрямована на допомогу бідним, підтримку церкви, запобігання дискримінації за расовими ознаками, захист здоров'я населення та забезпечення інших рівних можливостей для громадян Великої Британії. Також однією із важливих функцій Комісії є надання матеріальної допомоги різним громадським організаціям [8].

Ми вважаємо, що демократична роль громадських структур полягає у такому: за мірою формування соціуму нового типу вони здатні обмежити монополію держави на втручання в приватну сферу життєдіяльності людини; головною їхньою силою є активність та самоорганізація соціальних суб'єктів; громадськість прямо зацікавлена в артикуляції, захисті та вирішенні конкретних питань свого існування (на рівні суспільства, регіону, місцевості, оргструктури) за прямої участі цих інституційних утворень; вони сприяють опануванню громадянами демократичних цінностей, політичних норм та досвіду правового

захисту інтересів і прав; на них покладається просвітницька, культурна, ідентифікаційна, інформаційна, духовна місія тощо.

Нарешті, саме демократія забезпечує успішний розвиток громадянського суспільства, закріплення конституційних гарантій його існування, прийняття відповідних законів, що містять визначення інститутів захисту громадянських прав і свобод та правові механізми їхнього відновлення за умов подолання історичних «ексцесів диктатури» і ренесансу свободи.

Отже, як бачимо, громадянське суспільство є динамічним за своєю природою. Які же тенденції ми можемо спостерігати сьогодні в настроях його акторів? Чи відбувається зміна їх світоглядних установок і громадянських практик?

Політична історія світової демократії свідчить, що активності громадських асоціацій і збільшенню кількості їхніх членів, у першу чергу, сприяють такі фактори, як підвищення освітнього рівня населення; розвиток соціальних комунікацій; активізація політичних протестних настроїв, що забезпечує рекрутування нових членів у громадські об'єднання. В той же час споконвічними труднощами, які супроводжують становлення та розвиток громадянського суспільства і формування відповідних практик, є не тільки надмірна активність держави, прагнення правлячих еліт до посилення своїх позицій у соціумі й навіть перевищення власних повноважень, але й діяльність різного роду корпоративно-бюрократичних структур всередині держави, які незмінно припиняють статус самодіяльної активності громадян і прагнуть підсилити державну опіку над нею. На жаль, сучасна Україна повною мірою відчула на собі ці проблеми.

Важливою причиною, що може викликати послаблення позицій громадянського суспільства, ми вважаємо неусвідомлення людьми цінностей соціальної самодіяльності, оскільки громадянське суспільство не може сформуватися й функціонувати там, де люди не бажають боротися за свої права й свободи, де відсутні традиції критичного аналізу громадськістю діяльності влади й, нарешті, де політичні свободи сприймаються людьми як свавілля і відсутність відповідальності за свої вчинки.

Якщо знов звернутися до ліберальної парадигми, зокрема її відомого принципу «не людина для суспільства, а суспільство для людини», то слід зауважити, що він, по суті, є не стільки реальним, скільки нормативно-ідеальним, оскільки дозволяє відстоювати гідність особистості перед суспільством і стверджувати її громадянський суверенітет. Цей принцип з усіма постулатами, що випливають з нього, означає первинність громадянського суспільства стосовно держави, а нормальним визнається такий стан, коли рівні в правах і вільні громадяни всі свої соціальні потреби задовольняють у ході партнерського обміну. Тобто складається враження, що держава, начебто, взагалі стає «зайвою ланкою», оскільки громадяни цілком здатні задовольняти свої потреби на основі принципу індивідуальної самодіяльності. Парадокс? Спробуємо розібратися.

Сьогодні ми маємо констатувати, що споживальна орієнтація представницької демократії, яка змушує більшість людей приймати певний антидемократизм суспільного життя в обмін на високу заробітну плату й комфорт, не зводиться тільки до суто матеріальної сторони. Проблема полягає й у тому, що соціально пасивний спосіб життя став своєрідною звичкою й навіть цінністю сучасного суспільства споживання. Багато людей цінують своє право *не* брати участь у прийнятті управлінських рішень не менше, ніж інші цінують своє право брати таку участь, і який із цих різновидів громадян зростає швидше, залишається невизначеним.

Для наукової інтерпретації причин та наслідків виникнення даної проблемної ситуації пропонуємо звернутися до теорії людського капіталу Гері Стенлі Бекера [9]. Будучи послідовником ліберальної традиції й представником Чиказької школи, Бекер підтримував ідею, що сфера владно-політичних відносин буде безупинно звужуватися, поступаючи місцем відносинам громадянського партнерського обміну. І його аргументація, на перший погляд, є вельми переконливою.

Буквально всі суспільні відносини він інтерпретував як економічні, пов'язані з очікуваннями максимально можливої економічної віддачі на вкладений капітал. Економічний закон економії часу Бекер пропонував застосовувати не тільки до сфери виробництва, але й до сфери споживання. Саме цей прийом дозволив йому проголосити економічну теорію універсальною, тобто такою, що пояснює всі людські відносини без винятку.

Згідно Бекеру, на кшталт того, як у сфері виробництва діє закон скорочення часу виготовлення товарів, у сфері споживання діє закон скорочення часу задоволення потреб. Тому сучасне суспільство споживання представляється ним як таке, що всіма силами заощаджує час споживання, а це, у свою чергу, призводить до неухильного знецінення тих сфер життя й людських відносин, які чреваті зайвими витратами часу. Громадянські практики, відповідно, відносяться до останніх.

Отже, Чиказька школа не просто фактично «звільняє» громадянське суспільство від світу політики; але й позбавляє громадянські відносини усього того, що було в них і громадянським, і індивідуально-особистісним, і моральним, і духовним; вона все підкоряє відносинам обміну й проголошує споживача тим типом особистості, перед яким мають поступитися всі соціальні сфери, цінності й відносини.

Яке ж суспільство може скластися, якщо припустити, що дана теорія отримає своє втілення в конкретних соціальних практиках? Зрозуміло, що суспільство, в якому кращі відступають перед гіршими, вищі виміри людського буття перед нижчими, неминуче сповзає до доцивілізованого стану. Якщо навіть абстрагуватися від власно духовних критеріїв прогресу, залишивши тільки матеріально-практичні, то і тоді

доводиться визнати, що теоретичні посили представників Чиказької школи не розкривають його механізм, оскільки послідовно вибракують все розвинене й складне на користь примітивного й одномірного, а лідируючим по звичайних соціологічних критеріях професійним й соціальним групам пророкують скорочення й втрату у статусі на фоні розквіту груп примітивних «хижаків ринку».

Дивно, але із цього парадоксального пророцтва нас виводить саме Бекер, якому належить ідея про чинники переходу від індустріального до постіндустріального суспільства. Мова йде про людський капітал як головну форму суспільного багатства. Бекер одним з перших теоретично довів і математично обгрунтував, що рентабельні вкладення в науку, освіту, охорону здоров'я, систему комфорту й гігієни дають у кілька разів більш високу економічну віддачу, ніж звичні для капіталізму інвестиції у виробничі фактори. А це неминуче призводить до формування й розбудови системи цінностей громадянського суспільства, а, значить, й підвищення «соціальної ваги» громадянської активності.

Протягом майже 200 років відомий вираз О.С. Пушкіна «народ безмолвствует» (мовою оригіналу – Л.Г., В.П.) виносив вирок суспільній системі, де населення недостатньо активно бере участь у соціальному й політичному житті. Сьогодні ми можемо констатувати, що без цієї участі практично неможливо забезпечити необхідне розмаїття форм суспільного розвитку, що становить імператив сучасної цивілізації. Пасивність громадян послаблює механізми зворотного зв'язку, необхідні для коригування фактичних і пропонування нових трендів, підвищує соціальні витрати на проведення перетворень, не дозволяє задіяти особистісний і груповий потенціал для прискорення соціального прогресу.

Ми вважаємо, що новітні практики громадянської активності, що формуються в цей час, можуть претендувати на позначення їх терміном «громадянська участь», оскільки громадянське суспільство, будучи виразником реальних соціально-політичних процесів, окреслює сфери діяльності громадян за межами приватного життя, створює умови для становлення їхньої можливості й готовності брати активну участь у соціальному житті.

Сучасні практики громадянської участі є матеріалізованим втіленням соціальних відносин через інституціалізовані або неінституціалізовані форми. Це втілення є можливим за наявності певних структурних, ресурсних та соціально-політичних чинників. Вельми цікавим у цьому сенсі є аналіз дієвості основних моделей громадянської участі, представлений у монографії Олександра Резніка «Громадянські практики в перехідному суспільстві: чинники, суб'єкти, способи реалізації». Перша запропонована ним модель – це модель громадянського волонтаризму (Civic Voluntarism Model), базовими чинниками якої є ресурси (час, гроші, громадянські навички), мотивація (політичний інтерес, відчуття громадянського обов'язку) та мобілізація (спонукання до участі в акціях). Друга модель – модель структурних розколів, що відтворює зумовленість громадянських практик проявами солідарності та ідентифікації з різними соціальними групами, які утворилися в процесі розвитку суспільства. Третя – це модель соціального капіталу, що пояснює діяльність індивідів у громадських організаціях важливістю здобуття корисних соціальних зв'язків [10, с. 77-99].

Можна погодитися з автором, що означені моделі зараз досить активно проявляють себе в Україні. Питання полягає в тому, які з них є найбільш соціально прийнятними і тому мають всіляко підтримуватися і стимулюватися державою. Відповідь на це питання пропонуємо шукати в поясненні механізмів громадянських практик через теорію відносної депривації Т. Гара та теорію раціонального вибору Е. Даунса, М. Олсона, Д. Коулмена. Згідно теорії відносної депривації, нереалізованість соціальних інтересів може існувати на тлі пасивного усвідомлення того, що існують канали, через які, в принципі, можна втілити в життя власні домагання, проте усвідомлення того, що ті можливості втрачаються, штовхає людей до реальних дій, тобто громадянських практик [11]. Дія саме цього механізму виводила українців на Майдан у 2004 та 2013-14 рр.

Теорія раціонального вибору розкриває механізм громадянських практик через економічний принцип максимізації вигоди, коли участь громадян у певних соціально-політичних акціях зумовлюється тим, що можливий зиск перевищує витрати [12]. І тут новітні процеси в Україні слугують яскравою ілюстрацією практичного втілення цієї теорії. Більше того, як бачимо, теорії відносної депривації та раціонального вибору навіть доповнюють одна одну, бо зумовленість громадянської дії соціально-психологічними стимулами у вигляді невідповідності запитів наявним можливостям збалансовується здатністю оцінювати зиски і витрати від можливих дій.

В який же спосіб формується даний баланс у сучасному українському суспільстві? Соціальна стратифікація і, як наслідок, конфлікти інтересів, що виникають між соціальними групами, створюють механізми ідентифікації та солідарності індивідів, які, у свою чергу, стають чинниками громадянських практик. Однак розуміння соціальних інтересів, спричинених такими конфліктами, не завжди продукує громадянську активність. Для цього потрібне формування відповідних соціальних цінностей, пов'язаних з усвідомленням власної політичної компетентності та громадянського обов'язку. Коли почуття останнього переважає егоїстичні погляди на життя, навіть ті, які історично виявилися вплетеними в українську ментальність («моя хата скраю»), виникає органічна солідарність з референтною групою і формуються відповідні громадянські практики. Яскравим прикладом цього є волонтерство, яке значно активізувалося в Україні в останні 3 роки (див.: [13]).

Втім, є ще один важливий чинник, не враховувати який ми не маємо права. Це – міра свободи дій, що визначається ступенем економічної і правової незалежності індивіда, бо, якщо остання буде недостатньою, то громадянська активність стане не формою самовираження особистості, а результатом вираження волі тих, від кого вона отримує ресурси. Враховуючи, що правовий захист і незалежність громадян цілком і повністю має забезпечуватися державними інституціями, тандем громадянського суспільства і правової держави знов підтверджує свою нерозривність, а ренесанс ідеї громадянського суспільства набуває вагомого практичного значення.

Таким чином, сучасне бачення громадянського суспільства містить низку його базових характеристик, які свідчать про ренесансні процеси в інтегрованому соціумі:

- сьогоденні громадянське суспільство – це «вільне суспільство вільних людей», що самоорганізується, але не є стихійним, йому притаманні соціальний контроль, саморегулювання і позадержавні організаційні структури, а громадянська свобода забезпечується людською гідністю та дією права; ця відкрита спільнота, побудована на загальногуманітарних цінностях;
- свобода людини в громадянському суспільстві передусім означає заперечення патерналізму у відносинах між особистістю, соціальними групами та державою;
- у підґрунті громадянського суспільства містяться різноманітні приватні інтереси (особистісні, групові), але при цьому забезпечується не проста сума приватних інтересів, а усвідомлений людиною загальний інтерес;
- суспільство завжди цікавить кількісне та якісне зростання громадських ініціатив на національному, регіональному і місцевому рівнях, розширення «сфер покриття» громадянської активності, бо громадянські практики можна розглядати як систематичні постійно відтворювані дії різних соціальних суб'єктів у публічній сфері, які є формою реалізації їхніх інтересів і здатні позитивно та/або негативно впливати на чинні соціальні та політичні інститути суспільства.

Література:

1. Михальченко Н.И. Украинское общество: трансформация, модернизация или лимитроф Европы? / Михальченко Н. И. – К.: Институт социологии НАН Украины. – 2001. – 440 с.; Резник Ю. М. Гражданское общество как феномен цивилизации. Часть 1. Идея гражданского общества в социальной мысли. / Ю. М. Резник. – М.: Издательство «СОЮЗ», 1993. – 167 с.; Матузов Н. И. Гражданское общество / Матузов Н. И. // Политология. М.: Юристь, 2002. – С. 328-348; Франк С.Л. Духовные основы общества. Введение в социальную философию // Франк С. Л. Духовные основы общества. – М.: Республика, 1992, с. 13-146.; Мамут Л. С. Гражданское общество и государство: проблемы соотношения / Мамут Л. С. // Общест. науки и современность. – 2002. – № 5; Основы демократії / за ред. А. Колодія. – К., 2002; Орлова О. В. Гражданское общество и личность: политико-правовые аспекты / Орлова О.В. – М.: Академический правовой университет, 2005; Громадянське суспільство: політичні та соціально-правові проблеми розвитку: монографія / за ред. проф. М.П. Требіна. – Х.: Право, 2013. – 536 с.
2. Гегель Г.Ф. Філософія права / Гегель Г.Ф. – М.: Мысль, 1990. – 524 с.
3. Громадянське суспільство: політичні та соціально-правові проблеми розвитку: монографія / [Г. Ю. Васильєв, В. Д. Воднік, О. В. Волянська та ін.]; за ред. проф. М.П. Требіна. – Х.: Право, 2013. – 536 с.
4. Мамут Л.С. Гражданское общество и государство: проблемы соотношения / Мамут Л. С. // Общественные науки и современность. – 2002. – № 5. – с. 94-103.
5. Матузов Н.И. Гражданское общество / Матузов Н. И. // Политология. – М.: Юристь, 2002.
6. Пайпс Р. Собственность и свобода. – М., 2000. – 394 с.
7. Даль Р. А. Демократія та її критики / Р. А. Даль; [пер. з англ. М. та О. Лупішко]. – Х.: Вид. група «РА - Каравела», 2002. – 440 с.
8. Городецкая И. Благотворительные и другие добровольческие организации Великобритании / И. Городецкая // МЭ и МО. — 1994. — № 11. — С. 147-150.
9. Becker G.S. Human Capital: a theoretical and empirical analysis, with special reference to education / G.S. Becker. – 2d ed. – New York: National Bureau of Economic Research: distributed by Columbia University Press, 1975. – 264 p.
10. Резнік О. Громадянські практики в перехідному суспільстві: чинники, суб'єкти, способи реалізації / О. Резнік. – К.: Інститут соціології НАН України, 2011. – 336 с.
11. Гарр Т.Р. Почему люди бунтуют / Т.Р. Гарр – СПб.: Питер, 2005. – 461 с.
12. Олсон М. Логіка колективної дії: суспільні блага і теорія груп / М. Олсон. – К.: Лібра, 2004. – 271 с.
13. Погрібна В.Л. Волонтерський рух як ознака змін у ментальності українців / В. Л. Погрібна // Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Серія: Філософія. – №1 (28). – 2016. – С. 196-203